UDK 811.512.133:81’42

O‘ZBEK TILIDAGI QASAMYOD MATNLARINING SHAKLIY-USLUBIY VA PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Ergasheva Jumagul Anvar qizi,
Andijon davlat universiteti magistranti

Zamonaviy jamiyatda shaxsning ma’naviy-axloqiy sifatlarini shakllantirish, uning jamiyat oldidagi mas’uliyatini anglatish hamda ijtimoiy qadriyatlarga sodiqligini mustahkamlash ta’lim va tarbiya jarayonining muhim vazifalaridan biridir [1]. Nutq madaniyati va lingvokulturologik yondashuv nuqtayi nazaridan til birliklarida muayyan xalqning madaniy qarashlari, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlari o‘z aksini topadi [2]. Shu jihatdan qasamyod matnlarini faqat grammatik yoki uslubiy hodisa sifatida emas, balki shaxsning ma’naviy va ijtimoiy mas’uliyatini ifodalovchi nutqiy janr sifatida o‘rganish muhimdir.

Muallifning avvalgi tadqiqotida o‘zbek tilidagi qasamyod matnlarining shakliy, kompozitsion, leksik-grammatik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilingan [3]. Mazkur maqolada esa ushbu masalaning psixolingvistik hamda tarbiyaviy jihatlariga alohida e’tibor qaratiladi.

Qasamyod rasmiy nutqiy janrlardan biri bo‘lib, unda shaxs muayyan majburiyatlarni o‘z zimmasiga oladi va ularga sodiq qolishini tantanali ravishda bildiradi. Rasmiy uslubga xos nutqiy birliklar aniqlik, standartlashganlik va muayyan kommunikativ vazifaga yo‘naltirilganlik bilan tavsiflanadi [4; 5]. O‘zbek tilidagi qasamyod matnlarida ham mazkur xususiyatlar yaqqol namoyon bo‘ladi.

Qasamyod matnlarining psixolingvistik xususiyatlarini, avvalo, ularning kompozitsion tuzilishida kuzatish mumkin. Bunday matnlar, odatda, kirish, asosiy va yakuniy qismlardan tashkil topadi [3]. Kirish qismida nutq subyekti o‘zini bevosita ifodalaydi va qasamyod jarayoniga kirishadi. “Men qasam ichaman”, “Men tantanali ravishda va’da beraman” kabi konstruksiyalarning qo‘llanishi shaxsning bayon etilayotgan fikr va majburiyatga bevosita daxldorligini ko‘rsatadi.

Birinchi shaxs birlik shaklining muntazam qo‘llanishi qasamyod matnlarining muhim psixolingvistik belgilaridan biridir [3; 6]. “Men bajaraman”, “men himoya qilaman”, “men sodiq qolaman” kabi birikmalarda shaxs majburiyatni boshqa subyektga yuklamaydi, balki uni bevosita o‘z zimmasiga oladi. Shu sababli birinchi shaxs shakli qasamyod mazmunidagi shaxsiy javobgarlik va mas’uliyat ma’nolarini kuchaytiradi.

Qasamyodning asosiy qismida shaxs zimmasiga olayotgan majburiyatlar ketma-ket ifodalanadi. “Rioya qilaman”, “himoya qilaman”, “amal qilaman”, “bajaraman” kabi fe’llarning takroriy qo‘llanishi matnda mantiqiy izchillikni ta’minlash bilan birga,

majburiyat mazmunining semantik jihatdan ajralib turishiga xizmat qiladi. Bunday parallel konstruksiyalar qasamyod nutqining ritmik va sintaktik yaxlitligini kuchaytiradi.

Qasamyod matnlarida formulaviylik ham muhim o‘rin egallaydi. “Qasam ichaman”, “va’da beraman”, “rioya qilaman”, “bajaraman” kabi barqaror birliklarning takroriy qo‘llanishi matnning rasmiyligini ta’minlaydi [4; 5]. Shu bilan birga, formulaviy birliklar qasamyodning kommunikativ maqsadini aniq belgilaydi va matnning standartlashgan xususiyatini yuzaga keltiradi. Takroriy birliklarning qo‘llanishi esa asosiy mazmunning izchil ifodalanishi va nutqning ta’sirchanligini ta’minlovchi vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Qasamyod matnlarining tarbiyaviy ahamiyati, ayniqsa, ularda qo‘llaniladigan leksik birliklarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. O‘zbek tilidagi qasamyodlarda “burch”, “majburiyat”, “vijdon”, “sadoqat”, “mas’uliyat”, “qonun”, “xalq”, “Vatan” kabi tushunchalar muhim o‘rin tutadi [2; 3]. Ushbu birliklar muayyan vazifani ifodalash bilan cheklanmay, shaxsning jamiyatdagi o‘rni, axloqiy burchi va ijtimoiy mas’uliyati bilan bog‘liq semantik mazmunni ham ifodalaydi.

“Burch” tushunchasi shaxs zimmasidagi vazifani bajarish zaruratini anglatsa, “vijdon” bajarilayotgan harakatga axloqiy munosabatni ifodalaydi. “Sadoqat” qabul qilingan qadriyat yoki majburiyatga qat’iy rioya etish mazmunini bildirsa, “mas’uliyat” shaxsning o‘z faoliyati va uning natijalariga javobgarligini anglatadi. Shu tariqa qasamyod matni shaxsga nafaqat muayyan vazifalarni eslatadi, balki ularni ma’naviy-axloqiy qadriyatlar bilan bog‘laydi.

O‘zbek tilidagi qasamyod matnlarida emotsional-ekspressiv birliklarning qo‘llanishi ham ularning ta’sirchanlik xususiyatini kuchaytiradi. “Muqaddas burch”, “aziz Vatan”, “buyuk mas’uliyat” kabi birikmalar rasmiy mazmunga muayyan hissiy-ekspressiv rang beradi. Bunday birliklar qasamyodni oddiy majburiyat bayonidan tashqari, shaxsning qadriyatlarga munosabatini ifodalovchi nutqiy hodisa sifatida namoyon etadi.

Qasamyod matnlaridagi fe’llarning hozirgi-kelasi zamon shaklida qo‘llanishi ham alohida ahamiyatga ega. “Rioya qilaman”, “amal qilaman”, “himoya qilaman” kabi shakllar majburiyatning hozirgi holat bilan cheklanmasdan, kelgusidagi faoliyatga ham yo‘naltirilganini bildiradi. Mazkur grammatik shakl qasamyod mazmunida davomiylik va istiqbol semantikasini yuzaga keltiradi. Natijada shaxs oldiga muayyan xulq-atvor va faoliyat yo‘nalishi qo‘yiladi.

Qasamyod matnlarining yana bir muhim xususiyati ularning milliy-madaniy mazmuni bilan bog‘liq. O‘zbek tilidagi qasamyodlarda vatanparvarlik, jamoaviylik, sadoqat va ma’naviy qadriyatlarga alohida e’tibor qaratiladi. “Vatan”, “xalq”, “or-nomus”, “vijdon” kabi tushunchalar qasamyod matnlarining mazmuniy asosini tashkil etib, ularda muayyan milliy qadriyatlar tizimining aks etishiga xizmat qiladi [2].

Mazkur xususiyatlar qasamyod matnlaridan ta’lim-tarbiya jarayonida foydalanish imkoniyatlarini ham ko‘rsatadi. Xususan, qasamyod matnlarini lingvistik tahlil qilish

orqali o‘quvchi va talabalarda nutq madaniyati, mas’uliyat, vijdon, sadoqat, burch va vatanparvarlik kabi tushunchalarning mazmunini chuqurroq anglashga ko‘maklashish mumkin. Bunda tilshunoslik, psixolingvistika va pedagogikaning o‘zaro integratsiyasi uchun ilmiy-metodik asos yuzaga keladi.

Shunday qilib, qasamyod nutqini faqat rasmiy uslub namunasi sifatida emas, balki shaxsning ijtimoiy va ma’naviy mas’uliyatini ifodalovchi murakkab kommunikativ hodisa sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Uning til birliklari orqali shaxs o‘z majburiyatlarini bayon qiladi, mazkur majburiyatlarni axloqiy va ijtimoiy qadriyatlar bilan bog‘laydi hamda kelgusidagi xatti-harakatlariga muayyan yo‘nalish beradi.

O‘zbek tilidagi qasamyod matnlari shakliy-uslubiy, psixolingvistik va tarbiyaviy jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchi shaxs birlik shaklining qo‘llanishi shaxsning qasamyod mazmuniga bevosita daxldorligini va shaxsiy javobgarligini ifodalasa, majburiyat bildiruvchi fe’llar kelgusidagi faoliyatga yo‘naltirilganlikni namoyon etadi. Takroriy va formulaviy birliklar esa matnning rasmiyligi, izchilligi va kommunikativ yaxlitligini ta’minlaydi.

“Vatan”, “xalq”, “vijdon”, “burch”, “sadoqat” va “mas’uliyat” kabi tushunchalar qasamyod nutqining ma’naviy-axloqiy mazmunini belgilovchi muhim leksik birliklar hisoblanadi. Ularning qo‘llanishi qasamyodning rasmiy kommunikativ vazifasi bilan bir qatorda, shaxsning axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘liq munosabatini ham ifodalashiga imkon beradi.

Demak, qasamyod matnlarini o‘rganish tilshunoslik bilan bir qatorda psixolingvistika va pedagogika uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur matnlarni fanlararo yondashuv asosida tadqiq etish til birliklarining shaxsiy mas’uliyat, axloqiy qadriyat va ijtimoiy burchni ifodalashdagi imkoniyatlarini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yo‘ldoshev M. Tilshunoslikka kirish**.** – Toshkent, 2010. – 240 b.
2. Mahmudov N. Nutq madaniyati va lingvokulturologiya asoslari**.** – Toshkent, 2017. – 210 b.
3. Ergasheva J.A. O‘zbek tilidagi qasamyod matnlarining shakliy va uslubiy xususiyatlari // *Tafakkur manzili*. – 2026. – Aprel. – B. 72–76.
4. Rahimov A. O‘zbek tilining uslubiy xususiyatlari**.** – Toshkent, 2015. – 192 b.
5. Karimov Sh. O‘zbek tilida rasmiy uslub**.** – Toshkent, 2012. – 180 b.
6. Abdullayev A. O‘zbek tili sintaksisi**.** – Toshkent: O‘qituvchi, 2006. – 312 b.